ئاسەوارە درێژخایەنەکانی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە کوردستانی عێراقدا

د. فوئاد ئەحمەد بابان (FRCP)

هاوڕێ و ئەندامی کۆلێجی پزیشکی پاشایی بەریتانیا

مرۆڤ زۆر لە مێژە گازی کیمیایی لە شەڕدا بەکار هێناوە، ئەوەی گۆڕاوە لەم سەردەمەدا تەنها جۆری کاراکان و (عوامل) و شێوەی بەکار هێنانیانە، هەرە کۆنیان ئەوە بوو کە هیندیە سوورەکان (الهنود الحمر) بەکاریان ئەهێناو ئەیانکرد بەسەری نووکی رمەکانەوە پێی ئەوترێت کورار (Curare) وڵاتە ئەورپییەکان گۆگردیان بەکارئەهێنا لە ساڵانی ١٣٠٠ ی زاییینیدا لە گرتنی شارەکاندا. لە شەڕی جیهانیی یەکەمدا (١٢٩٦٨٥٣) کەس بەگازی کیمیایی لە ناوچوون کە ئەکاتە ٤،٩ ٪ ی ئەوانەی لەو شەڕەدا کوژران لە ساڵانی١٩١٤ —١٩١٨ دا

گازی کیمیایی چەند جۆریکە وەک:

١. گازی دەمار (ƙ ƘdžǕ ȅł ƸƘǛ) (Nerve gas) . بۆ نموونە : تابون، سارین، و ڤی ئایکسن.

٢. گازی تلۆقکردنی پێست (غاز الفقاعات) بۆ نموونە موستارد و لیوزایت.

٣. گازی خنکێنەر بۆ نموونە: ڤۆسجین (الغازات الخانقه).

٤. گازی گشتی بۆ نموونە: هایدرۆجین و سیانید.
بەڵام ئەوەی لە هەڵەبجە روویدا ئەوەیە کە ئەم گازە بەرامبەر شەڕەکەرەکان بەکار نەهێنرا بەڵکو بەرامبەر خەڵکی مەدەنی کە لە شەڕدا
نەبوون بۆیە تایبەتمەندی ئەم کارەساتە گەورەیە ئەوەیە کە بەرامبەر خەڵکی بێ

تاوان و ئاسایی کرا، بەهێمنی دانیشتبوون و لە شەڕدا نەبوون و بەشێک نەبوون لە لەشکری ئێران و عێراق.
شاری هەڵەبجە نزیک سنووری ئێرانەو ئەکە وێتە نزیک بەنداوی دەربەندیخانەوە کە گرنگیەکی زۆری هەیە، بۆ پایتەختی عێراق (بغداد) وەک سەرچاوەیەکی ئاو و کارەبا وە هەم بۆ پاراستنی بەغدا لە لافاوی ناوەخت لە ماوەی ٣٧ ساڵی پێش کیمیابارانی هەڵەبجەدا ئەم ناوچەیە لا نەیەکی گرنگی شەڕی پێشمەرگایەتی بوو، سەدان داستانی سەروەری لەو ناوچانەدا تۆمار کراوە، چەندین رۆڵەی نەبەردی گەلەکەمان گیانی پاکیان بەخاک سپارد بە درێژایی ئەو چەند ساڵە.
بەر لە دەستپێکردنی کیمیابارانی هەڵەبجە بە چەند هەفتەیەک شەڕی ئێران و عێراق لەو پەڕی سەختیدا بوو (شەڕی شارەکان) بە رۆکێتی دوور هاوێژ گەیشتبووە

لوتکە و ناوچەی هەڵەبجەش شەڕی خوێناوی تیا کرا . چەند جار لەماوەی ٣٧ ساڵی رابردوودا ئەم ناوچەیە بەفڕۆکە وتانک بۆمبابارانکراوە لە مانگی ٥/ ١٩٨٧ دوو گەڕەکی ئەم شارە کاولکران (کانی عاشقان و مۆردانە).

دانیشتوانی ناو شاری هەڵەبجە ساڵی ١٩٨٨ بریتی بوون لە (٤١٤٤٢) کەس، بەرە بەیانی رۆژی ١٩٨٨/٣/١٦ دەستکرا بەتۆپبارانی هەڵەبجە بە رۆکێتی ئاسایی لە سەرەتادا، پاشان چەند پۆ لە فڕۆکەیەک کە هەر پۆلێک لە شەش فڕۆکە پێکهاتبوون شاریان بۆ

بۆمبابارانکرد بە بۆمبای کیمیایی وەک دەرکەوتووە گازی مۆستارد گازی دەمار (سارین) بەکارهێنراوە.

ئەم کارەساتە دژ بە مرۆڤانەیە بووە هۆی گیان لە دەستدانی چەند هەزارێک لە خەڵکی بێ گوناهی ئەم شارە کە ژمارەیان لەنێوان (٤-٧) هەزار مەزەندە دەکرێت و ئەوەی کە گیانی تێدا مابوو سەری خۆیان هەڵگرتوو و روویانکردە دەوروپشتی شار پاشان بریندارەکان لە خەستەخانەکانی ئێران چارە کران و هەندێک لە بریندارەکان گەیشتنە چەند خەستەخانەیەکی ووڵاتە رۆژ ئاوایەکان هەریەکێک لەم شارەدا زۆریان یان کەم بەپێی دوور و نزیکی یان لەجێگای بڵابوونەوەی بۆمباکانەوە زەرەیان بەرکەوت کە نیشانەکانی جۆراوجوربوون لەوانە برینداری سوتاندنی دەمووچاو و پێست و قورگ و بۆریەکانی هەناسە و سیەکانی و رشانەوە و سکچوون و میزی خۆێناوی بێهێزی تێکچوونی هەست و هۆشیاری و لاوازی ماسوولکە جۆرەها نیشانەی تێکدانی مێشک و کۆئەندامی دەمار (ŮⅢdžūǩŀ ƐǨĦʅǩŀ) ئەوەی ئێستا لامان گرنگە ئەوەیە ئایا ئەم کارەساتە بەمە کۆتایی هاتووە و بەس؟ هەر ئەوەندەیە کە هەموو ساڵیک چەند رۆژێک یاد بکرێتەوە و بچینە سەر گۆری شەهیدان و فرمێسکی بەکوڵیان بۆ هەڵرێژین و داوا بکەین لە کۆمەڵگای نیودەوڵەتی نەیەڵن ئەم تاوانە دووبارە بێتەوە، بەداخەوە ئەمە وایە تەنها بۆ ئەوانەی کەلە هەڵەبجە نەبوون لەوکاتەدا بەڵام بۆ ئەوانەی کەماون و لە ژیاندان لەوانەی کیمیاییان بەر کەووتوە ئەبێت دەستمان لەسەردڵمان بێت بۆیان کەچییان بەسەردێت وسەرچاوەی ئەم ترسەش لەوەوە هاتووە کە دەرکەوتووە گازی کیمیایی هۆکارێکی گرنگە و کاری درێژخایەن ئەکاتە سەر مرۆڤ وگیان لەبەرانی تر بەهۆی تێکدانی هەموو خانەیەکی لەشەوە لەرێی پەلاماردانی ناووکە ترشی

(Nucleic Acid) (ǻƿǸǆǩ Ljǭǩƫǩ) هەموو خانەکانی لەشەوە و ئەمەش ئەبێتە هۆی تێکدانی کۆرپەلە و شێواندنی دابەشبوونی خانەکان (Embryo cell division) ئەم گۆڕانەش لەو شێوە گۆڕانانە ئەچێت کە بۆمبی ئەتۆمی هەیەتی وەک چۆن تا ئێستا خەڵکی هیرۆشیما وناکازاکی هەر ئەناڵێنن بەدەست ئەو کارەساتەی کەلە شەری جیهانیی دووهەمدا بەسەریاندا هات، لە سەرەتای ساڵی ١٩٨٨ بە ڕێز خاتوو (کریستین گوزدون) کە پرۆفیسۆری زانکۆی لیڤەرپوولە و شارەزایەکی بەناوبانگی بەریتانییە لە زانستە بۆماوەییەکاندا و راوێژکاری سەرۆک وەزیرانی بەریتانیا بوو لە کاروباری کۆپیکردنی مرۆڤدا، پەیوەندی پێوە کردم بۆ ئەنجامدانی لێکۆڵینەوەی یەکی زانستیانە لە نیشانە درێژخایەنەکانی گازی کیمیایی لەسەر دانیشتوانی خەڵکی هەڵەبجە، ئەوە بوو لە مانگی یەکی هەمان ساڵدا پرفیسۆری ناوبراو لەگەڵ تیمێکی تەلەفزیۆنیدا (بە بەرپرسێتی دەرهێنەری تەلەفیزیونی بەناوبانگ کوین رۆبەرت) گەیشتنە هەڵەبجە و پێکەوە دەستمانکرد بە لێکۆڵینەوە یەکی بەرفراوان بە یارمەتی دەزگاکانی راگەیاندنی یەکێتی نیشتمانیی کوردستان و بزوتنەوەی ئیسلامیی لە کوردستان و دکتۆرە بەڕێزەکانی هەڵەبجە وەک دکتۆر: عادل کەریم و دکتۆر مەحمود و بەیارمەتی خوالێخۆشبوان بەڕێزکاک شەوکەتی حاجی مشیر و بەڕێز مامۆستا مەلا عەلی عەبدولعەزیز یارمەتی دەرێکی گەورە بوون بۆ بەجێ هێنانی ئەم ئەرکە کە نزیکەی (٤٧٠) نەخۆشمان بینی ئەمانەش تەنها نموونەیەکن لەو چەند هەزار کەسەی کە کاتی کارەساتەکە گازی کیمیاییان بەرکەوت و بە باشی ئەزانم کە بەشیک لە نوسینەکەی پرفیسۆر گوزدن بنوسمەوە کەپێش هاتنی بۆ هەڵەبجە بۆی نوسیبووم رۆژی ١٩٩٨/١/٧ ئەڵێت: (پێویستە وانە و دووربینی تازە لە هەڵەبجە و فێربین و بەقوڵی لێی بکۆلینەوە و لێوەی فێربین و زۆربەپەلە). لە هەمان کاتدا پرۆگرامێکی تەلەفیزیۆنی ساز کرا کە لە بریتانیا و ئەمریکا و چەند وڵاتێکی تر بڵاوکراوەیەوە بۆ ئەوەی لە کۆمەلگای نیودەولەتی بگەیەنین کە کارەساتی هەڵەبجە تا ئێستا پاش دەیان ساڵ هەر زیندووە و هەزاران کەس ئەناڵێنن بەدەست جۆرەها نەخۆشی و کەم و کووری یەوە، ئەمەش پێویستی بە یارمەتی هەیە نەک تەنها دابەشکردنی خۆراک و هەندێ کەلوپەلی تر.

پاش لێکۆلینەوەکە بۆمان دەرکەوت کە دانیشتوانی هەڵەبجە دووچاری کۆمەڵێک

نەخۆشی بوون کە لەم بەشانەی خوارەوەدا دابەش ئەکرێن بە هۆی بەرکەوتنیان بەگازی کیمیایی .

١. کاریگەری سەر مێشک وکۆئەندامی دەمار (Brain & Nervous system effects) چەندین نەخۆشمان دۆزیەوە کەنیشانەی نەخۆشیەکانی ئەم کۆئەندامەیان پێوە دیاربوو .

٢. شێرپەنجە (Cancer) بەهۆی ئەوەی روون بۆتەوە کە گازی کیمیایی کاریگەریەکی خراپی هەیە لەسەر هەندێک جینی تایبەت کە پێی ئەوترێت (جینی کپ کەرەوەی شێرپەنجە یان (suppressor Tumor gene) (ئەوەی بۆمان دەرکەوت کە رێژەی تووش بوونی شێرپەنجە لە هەڵەبجە زۆرترە بە بەراوورد کردن لەگەڵ ئەو شارانەی لە ناوچەی سلێمانی دان وکیمیاییان بەرنەکەوتووە وەک چەمچەماڵ بە تایبەتی شێرپەنجەی پێست وخۆێن و ریخۆڵەی گەورە . ئەبێ ئەوە بەبیر بێنینەوە ١٠٪ ی ئەو کەسانەی لەجەنگی جیهانی یەکەمدا گازی کیمیاییان بەرکەوتبوو پاشان تووشی شێرپەنجەی سیەکان بوون.

٣. لە دایک بوونی مناڵ کە هەریەکەیان چەندەها شێوانی زگماکی لەشیان هەیە (Congenital anomalies) ژمارەیەکی زۆر تر لە ژنانی هەڵەبجە مناڵیان لەبار ئەچێت زیاتر لەوەی لە شارەکانی تردا هەن و چەند ژنیک چەندەها جار بەبێ هۆیەکی دیار چەند جار مناڵیان لەبار چووە و ئەمانە ئەوانەن کە پێش دە ساڵ کیمیاییان بەرکەوتووە هەندێکیان ئەو کاتە شوویان نەکردبوو.

٤. کاریگەریی سەر پێست و چاو: (effect on the skin & eyes) چەندەها نەخۆشی پێست و چاومان دۆزیەوە کە پاش دە ساڵ ئەناڵێنن بەدەست گەلێک نەخۆشی ئەم کۆئەندامانەوە.

٥. کاریگەری سەر کۆئەندامی هەناسە (effect on respiratory system) ژمارەیەکی زۆر تووشی نەخۆشی رەبو و هەناسە تەنگبوون و هەندێکیان سیەکانیان لە کار کەوتووە و پێویستیان بەچاندنی سی یەکانیان هەیە.

٦. ژمارەی پیاو و ژنی نەزۆک لە هەڵەبجە (Infertility) لە پەرەسەندنایە و بۆ

ئەوەی ئەم ژمارانە بە هەند وەربگیرێت لەرووی زاننستیەوە بە راوردمان کرد لەگەڵ خەڵکی ناو شاری سلیمانی و چەمچەماڵ، هەر چەندە گەلێک لە دانیشتوانی شاری سلێمانی خەڵکی هەڵەبجەن لەوانەی کاتی خۆی کیمیاییان بەر کەوتووە

بۆیە گەر بەوردی لەم نیشانانەی سەرەوە بکۆڵینەوە بۆمان دەرئەکەوێت کەگازی کیمیایی چەندەها نەخۆشی ترسناک و بێچارەی بۆ بە جێ هێشتووین کە نەک هەر ئێستا بەڵکو تا دوا رۆژێکی دوورو درێژ هەر ئەناڵێنن بەدەستیەوە کە ئەمە رووی راستی ئەم کارەساتەمان بۆ دەرئەخات. ئەم گۆڕانانە بەسەر هەموو گیان لە بەرێکا هاتووە کە لەو ناوچەیەدا ئەژین، نەک هەر ئەوە بەڵکو کاریگەریەکی خراپ روویداوە لەسەر روەکی ئەم ناوچەیە و تا ئێستاش نازانین ئایا هەموو ئەو بەرهەمانەی لە هەڵەبجە هەن یان ئاوی ئەو ناوچەیە ئەشێت بۆ خواردن و خواردنەوە لە راستیدا ئەمە تەنها سەرەتایەکە و ئەم کارە پێوستی بە لێکۆلینەوەی دوورو درێژ هەیە بۆ ئەوەی بزانین چۆن چاودێری هەموو ئەوانە بکەین کە کاتی خۆی کیمیاییان بەرکەوتووە لە کوردستاندا ئاشکرایە ئەم تاوانە لەگەلێک ناوچەی جیاجیادا ئەنجامدراوە (کەنزیکەی ١٥٠ دێهاتی کوردستانە) ئەمە پێویستی بە یارمەتیەکی نێودەوڵەتی هەیە کە پرۆگرامێکی درێژخایەن دابنرێت بۆ ئەم کەسانە کە کیمیاییان بەرکەوتووە ئەبێت مافی ئەوە یان هەبێت داواکاری دادگایی تۆمار بکەن نەک هەر دژی رژێمی بەغداد بەڵکو دژی هەموو ئەو کۆمپانیایانەی کە کاتی خۆی بەشدارییان کردووە لە فرۆشتنی چەکی کیمیایی بەرژێمی بەغدا .